

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

В. А. ДЯТЛОВ (Київ)

Преподобний Герасим Вологодський - місіонер з Києво-Гнилицького монастиря

Десять років тому святкування 1000-ліття хрещення Русі відкрило нову добу у релігійному житті України, зокрема, дало поштовх відродженню діючого чоловічого монастиря в стінах Києво-Печерської лаври — головного центру християнського подвижництва в Київській Русі з середини XI ст. Саме з Печерської обителі вирушили проповідувати християнство в інші руські землі перші відомі русичі-місіонери. Серед них — вшановані вітчизняною православною церквою як святі ще у давньоруські часи святих Леонтій та Ісаїя — єпископи Ростова Великого, преподобні Кукша Печерський та Герасим Вологодський. Сьогодні, коли підводяться підсумки двох тисячоліть християнської ери, про київські витoki останнього з названих подвижників можна розповісти багато нового.

Основне джерело з біографії подвижника — "Чудеса Преподобного отца нашего Герасима". Цей рукописний твір написаний у XVII ст. у Вологді й розповсюджувався у списках, в яких, крім інших відмінностей, по-різному подано навіть його назву¹. Тому в літературі "Чудеса" іноді називають "Житієм" преподобного². Приводом до написання праці, як повідомляється в останньому, стало зцілення 6 липня 1649 р. на Герасимовій могилі хворого, офіційно засвідчене архієпископом вологодським Маркеллом. Ієрарх звелів священникові Троїцької церкви, при якій було поховання преподобного Герасима, "приходящих ко святому (тобто до могили. — *В. Д.*) допрашивать, кои люди милость от святого получили, и писанию предавати древния и новая чудеса, яко да не в забвении пройдут"³. Уривки з різних списків "Чудес" неодноразово публікувалися дослідниками ще у XIX ст.

Автор "Чудес" зазначає щодо преподобного: "А о жительстве его, и коликими труды подвизася и коего града урожением, и какова рода саном был, того мы не обретохом, прохождения ради многих лет и от раззорения неверных града Вологды, но в слухи наши простираются от древних человек, что в старых вологодских летописцах пишет сице, что Преподобного сего отца Герасима служба вся с полиелеом и чудеса его написаны быша для празднества на память Преподобнаго, но егда Божиим попущением грех ради наших прииде раззорение на город Вологду от иноверных, тогда житие святого и с службою безвестно утратистася"⁴. Отже, у Вологді існувало давнє "Житіє" преподобного, яке було знищене у 1612р. під час розграбування міста литовцями-католиками. Проте біографічні дані подвижника, наведені у "Чудесах", запозичені з переказів, що, в свою чергу, передають відомості стародавніх вологодських літописів.

Далі автор повідомляє, що "в старых Вологодских летописцах о приходе преподобнаго пишет сице: в лето 6655 (1147), августа в 19 день,, прииде преподобный отец Герасим от Богоспасаемаго града Киева, тоя же веси (останні три слова в деяких списках відсутні. — *В. Д.*) Глушенскаго монастыря постриженник, к Вологде реце, еще до зачала града Вологды, на великий лес, на средний посад Воскресения Христова, Ленивыя площад-

ки малого торжку и создал пречестен монастырь во славу Пресвятыя Троицы, от реки Вологды разстоянием за пол-поприща, и оттоле поживе тут преподобный лет 31 и скончался в лето 6686 (1178), марта в четвертый день»⁵.

Чи довго існувала заснована преподобним обитель — невідомо. З 1618р. Троїцька церква, споруджена на її місці, в інших джерелах згадується вже як парафіяльна, а не монастирська⁶. "Чудеса" ж повідомляють, що після 1612 р. над могилою Герасима поставили каплицю з його надгробком та іконою⁷. У 1717р. замість старої Троїцької церкви почали споруджувати нову кам'яну. Дата закінчення її будівництва також невідома. Цей храм було сплановано таким чином, що під ним опинилася й могила преподобного, над якою влаштували новий надгробок⁸. З часом церква зазнавала деяких зовнішніх змін, а у ХХ ст. була розібрана.

Дослідники історії Вологодського краю у своїх працях неодноразово приділяли увагу "Чудесам Герасима", адже в них, пам'ятці XVII ст., міститься найраніша писемна згадка про м. Вологду⁹. Саме 1147 р. умовно вважають датою заснування міста¹⁰. Археологічні дослідження Вологди 1948 та 1955—1956 рр. підтвердили, що в середині XII ст. на її місці вже існувало поселення. Воно виникло як значний адміністративний та господарсько-економічний центр. Незважаючи на сусідство фіно-угорських племен та віддаленість від великих давньоруських міст, характер тодішньої культури Вологди — суто руський, що свідчить про її зв'язок із великими центрами Русі¹¹. У XIII ст. Вологда неодноразово згадується у писемних джерелах як володіння Новгороду¹². Враховуючи всю сукупність археологічних та письмових даних, сьогодні Вологду вважають заснованою саме новгородцями, які освоювали ці землі¹³.

Отже, у 1147 р. преподобний Герасим дійсно побачив на місці сучасної Вологди значне поселення з церквою та торговищами. На думку археологів, які проводили вищезгадані розкопки, поселення спочатку не було оточене укріпленнями. Саме так можна пояснити повідомлення "Чудес" про те, що преподобний Герасим, з одного боку, бачив "посад", а з іншого — прийшов ще "до зачала града"¹⁴.

Виникає, однак, запитання: що ж спонукало подвижника залишити Київ та вирушити на далеку Північ, у майже зовсім дикий край? Адже "Чудеса" з цього приводу мовчать. Наприкінці XIX ст. священник Іоанн Верюжський — дослідник біографії преподобного — висунув гіпотезу, згідно з якою у Вологду Герасима привело місіонерське покликання: хоча у нещодавно заснованому місті вже існувала церква, його жителі ще мали остаточно сприйняти нову для них християнську віру, а серед навколишнього сільського населення було багато поганців¹⁵.

На наш погляд, дане припущення є цілком слушним. Можливо, навіть Верюжському належить лише заслуга чіткого викладу думки, неофіційно засвоєної вологжанами раніше. З огляду на час приходу преподобного до Вологди сумніву в місіонерській діяльності подвижника не могло бути: по-перше, Герасим прийшов саме з Києва — колиски християнства на Русі, а по-друге, у Вологді він не міг не спілкуватися з місцевим населенням, отже, навіть якщо не з власної волі, був місіонером.

В даному контексті заснування преподобним у Вологді монастиря можна вважати однією з форм місіонерської діяльності: адже монастирі були в ті часи чи не головними місіонерськими центрами на Русі. За додатковий або, навпаки, головний аргумент на користь місіонерства преподобного могло сприйматися Верюжським місце постригу подвижника. У "Чудесах" таким місцем названо київський Глушенський монастир, але це — єдина писемна згадка про таку обитель. У 1861 р. відомий вчений - ієрарх, архієпископ чернігівський Філарет (Гумілевський) запропонував

ототожнювати Глушенський монастир з давньоруським Гнилецьким, чії залишки збереглися на південній околиці Києва. Розглянемо, які були для цього підстави.

На межі XI—XII ст. в стінах Києво-Печерського монастиря, що існував вже півстоліття, було написано "Житіє" преподобного Феодосія (помер 1074 р.) — одного з перших ігуменів (настоятелів) цієї обителі. Твір розповідає, як Феодосій, керуючи Печерським монастирем, щороку усамітнювався від братії обителі на 40 днів, починаючи з першого дня Великого посту, у печері, з якої колись починався монастир як підземне поселення ченців. Іноді ж потайки вночі ігумен залишав вказану печеру та переходив до іншої, що знаходилася у якомусь з сіл, подарованих монастирю в ті часи. Напередодні 40 дня посту подвижник (також вночі) повертався до першої печери, а вже звдти виходив вдень до братії. Отже, остання навіть не здогадувалася, що ігумен іноді робить власне затвірництво більш суворим.

"Житіє" увійшло до складу "Киево-Печерського Патерика" — оформленої не пізніше початку XV ст. збірки агіографічних творів про ченців-подвижників Печерського монастиря¹⁶. У першому друкованому виданні "Патерика" польською мовою (1635 р.) під назвою "Патерикон" на маргінезі сторінки проти розповіді про вказаний таємний подвиг Феодосія подано примітку, в якій повідомляється про місце знаходження другої печери — "W Lesnikah gdzie Gliniecki był Monaster" ("В Лісниках, де Глинецький

був монастир")¹⁷. Коментуючи цю примітку, митрополит київський Євгеній (Болховітінов) у "Описании Киевопечерской Лавры" (1826 р.) висловив думку, що Глинецький монастир виник після смерті Феодосія¹⁸.

У 1832 р. ректор Київської духовної академії архімандрит Інокентій (Борисов) знайшов під Києвом, в урочищі Гадючий яр поблизу с. Лісники, підземелля, дуже схожі на печери Києво-Печерської лаври¹⁹. Поряд знаходилися залишки якоїсь кам'яної будівлі. Місцеві жителі твердили, що колись тут був монастир, нагромадження цегли називали Церковищем²⁰, а навколишню землю — Гнилеччиною або Глинеччиною²¹.

Інокентій провів на Церковищі розкопки і вирішив, що це залишки Глинецької обителі. Його припущення опублікував у 1-й книзі альманаху "Киевлянин" (1840 р.) редактор останнього та друг Інокентія — М. О. Максимович — перший ректор Київського університету²². Того ж року він, досліджуючи у Києві деякий архівний матеріал, знайшов документальне підтвердження думок Інокентія. Виявилось, що, по-перше, урочище Гадючий яр відоме з початку XVI ст., але фігурує в актах того часу і пізніше як Гнилець або Гнилеччина; по-друге, найдавніший з документів, в якому йдеться про Гнилеччину, містить відомості, що колись в урочищі існував монастир. У документі 1616 р. сказано, що в Гнилеччині є руїни Пречистенської (тобто Богородицької) обителі, зруйнованої татарами. З середини XVIII ст. акти згадують і про печеру у Гнилеччині.

Висновки М. О. Максимовича були такими. Гнилецький монастир заснований печерськими ченцями на місці подвигів преподобного Феодосія наприкінці XI або у XII ст. Примітка в "Патерику" базується, очевидно, на давніших лаврських писемних джерелах або переказах. Як і лавра, Гнилецька обитель виникла як печерна, а згодом стала наземною.

Доповнивши свої висновки відповідними актами XVI—XVII ст., М. О. Максимович написав працю "О монастыре Гнилецком", яку опублікував у 2-й книзі "Киевлянина" (1841 р.)²³. Що ж до назви "Глинецький", то при аналізі приватних листів ученого, опублікованих 1869 р., створюється враження, ніби Михайло Олександрович вважав її помилковою. В усякому разі, присутність слова "Глинецький" у книзі митрополита Євгенія дослідник виводив з "Патерикона"²⁴.

При розповіді про місце постригу преподобного Герасима архієпископ Філарет посилався саме на працю М. О. Максимовича. Цитуючи уривок з "Чудес" - "града Києва, тояже веси Глушенскаго монастыря постриженник», вчений-ієрарх зазначав: "З самого складу слів видно, що вологжанин багато чого не розібрав в оригіналі. Глушенського монастиря не було у Києві, а відома Гнилецька... обитель з печерами" ²⁵. Під "вологжанином" Філарет, слід гадати, мав на увазі автора "Чудес", під "оригіналом" — відомості, використані при написанні твору, а під "складом слів" — вислів "тояжс веси", оскільки Київ дійсно не є "весью" (селом).

Помилка дійсно могла трапитися. Більш того, її можна пов'язати із назвою дуже відомого на Вологодщині Глушенського монастиря, заснованого у XV ст.: на відміну від нього Гнилецька обитель була для вологжан чимось надто віддаленим у просторі та історичному часі. На доказ цього згадаємо, що 1857 р. відомий письменник А. Муравйов помилково назвав Києво-Глушенський монастир Києво-Глушицьким ²⁶.

Отже, запропоноване архієпископом Філаретом ототожнення Глушенського монастиря з Гнилецьким мало рацію. Не виключено, що ієрарх використав також відомості про озеро Глушець, яке, згідно з опублікованими М. О. Максимовичем у праці "О монастире Гнилецком" актами, існувало поблизу Гнилецького урочища. Принаймні, невідомий автор статті "Храмовой праздник в Гнилецком скиту" в газеті "Киевское слово" від 11 вересня 1903 р. вважав, що назва Гнилецького монастиря мала кілька варіантів, зокрема "Глушенський", який слід пов'язувати саме з озером Глушець ²⁷.

Гіпотезу архієпископа Філарета підтримали інші дослідники. Сьогодні вона залишається хрестоматійною ²⁸. Протягом часу, що минув з 1861 р., неодноразово висувалися нові аргументи на користь ототожнення Глушенського монастиря з Гнилецьким. Так, у 1899 р. професор Київської духовної академії П. Лашкар'єв твердив, що спочатку Гнилецький монастир називався Глинецьким, оскільки один з куточків урочища мав у XVI ст. назву Калний луг, а давньоруське слово "кал" означало глину як матеріал для виготовлення цегли ²⁹. Дослідження гниленького Церковища 1980 р. показали, що цеглу для спорудженої тут наприкінці XII ст. кам'яної церкви виготовляли з місцевих глин ³⁰. Тому назва "Глинець" також могла вживатися, а оскільки вона ближча за написанням та вимовленням до слова "Глушець", то вірогідність помилки автора "Чудес" зростає.

Виникає запитання, а звідки ж взялася назва "Гнилець"? У виявленій нами в Центральному державному історичному архіві України в Києві "Справі про спір за земельні володіння біля сс. Хотова, Пирогова та ін. між Видубецьким монастирем та Києво-Печерською Лаврою від 16—31 липня 1768 р." стверджується, що назва урочища Гнилецьчина походить від розташованих поблизу гнилих озер ³¹.

Починаючи з М. О. Максимовича, для дослідників історії Гнилецького монастиря походження останнього від Печерської лаври було очевидним. Хоча у "Слові про Закон і Благодать" митрополита київського Іларіона (XI ст.) сказано, що після схрещення Русі монастирі на її території почали з'являтися ще за князя Володимира, тобто до 1015 р., але більш нічого про них не повідомляється. Про перші окремі монастирі згадує за часів Ярослава Мудрого автор "Повісті минулих літ". Всі вони були споруджені на території міської фортеці Києва та утримувалися князем. Основну роль в їхній організації відіграли прийдешні візантійські ченці.

Печерська ж обитель виникла як печерна, пустельницька (у лісі поблизу міста) та аскетична. Заснована не за княжою ініціативою простим ченцем—русичем Антонієм, вона приймала до своїх печерних келій людей різного соціального походження, тому стала справді народною і вважалася

першою власне руською. Традиція чернецького печерожительства, що прислужилася при заснуванні монастиря, запозичена у Візантії. Обитель швидко стала найавторитетнішою в країні, й печерожительство, традицію якого поширювали на Русі саме печеряни, стало розповсюдженим у вітчизняному чернецтві явищем³². Все це було відомо з "Патерика" та інших джерел ще у XVII ст. Тому печери Гнилеччини, навіть без розповіді про затвірництво в них преподобного Феодосія, сприймалися як свідчення зв'язку тутешньої обителі з лаврою.

Таким чином, задовго до М. О. Максимовича існували підстави вважати Гнилецький монастир відгалуженням Печерського. Фундаментальні археологічні дослідження останніх років у Гнилеччині підтвердили, що тутешня обитель була заснована на межі XI — XII ст. печерськими ченцями у вигляді підземного пустельницького скиту (філії) Печерського монастиря, протягом другої половини XII ст. поступово перемістилася на поверхню, після чого печери використовувалися як підземне монастирське кладовище та місце подвигів поодиноких затвірників. Батіївці орди зруйнували наземні будівлі, й монастир повернувся у печери, де функціонував до кінця XI — початку XVI ст.³³

З огляду на сказане вище І. Верюжський цілком слушно уявляв преподобного Герасима вихованцем Печерської чернецької аскетичної школи, який мав можливість почути з вуст своїх наставників у Гнилецькому монастирі спогади про засновників лаври — преподобних Антонія та Феодосія Печорських³⁴.

Більше того, з "Патерика" відомо про величезні місіонерські заслуги печерян перед давньоруською батьківщиною. До монгольської навали на єпископські кафедри різних руських міст прийшло з Печерського монастиря близько 50 ієрархів. Кожен з них в ті часи — часи боротьби із залишками поганства та двовір'я — був місіонером у своїй єпархії. Місіонерами ставали й прості ченці. У суміжному із Заволоччям, де виникла Вологда, Заліссі - Ростово-Суздальській землі ще у XI ст. місцеве населення виступало проти запровадження християнства, яке сприймалося як вірування колонізаторів з далекого Півдня - метрополії Київської Русі. Опорою колонізаторів тут, як і у Заволоччі, ставали нові міста. Вони ж були першими в краї осередками християнства.

Проте справжня місіонерська діяльність розпочинається у Заліссі лише після заснування Печерської обителі. З її пострижеників у Заліссі були єпископи Леонтій, вбитий поганцями у 1071 р., та його наступник Ісаїя, преподобний Кукша, що також прийняв мученицьку смерть від поганців проповідував на початку XII ст. серед племені в'ятичів³⁵.

З грамоти патріарха московського Адріана 1692 р. до жителів Вологди, з текстом якої не був знайомий І. Верюжський, відомо, що на початку 90-х років XVII ст. на надгробку Герасима був напис, який повідомляв, ніби подвижник постригся у Києво-Печерському монастирі³⁶. Це можна пояснити тим, що для надто далеких від Києва вологжан саме Печерська лавра символізувала руське чернецтво та місіонерство часів Герасима. Не можна виключити й того, що версія про постриг преподобного у лаврі — відгомін якихось стародавніх відомостей про Гнилецький монастир та історію його заснування печерянами.

Отже, 1147 р. у північноруському місті Вологді оселився та заснував Троїцький монастир постриженик Києво-Глушенської обителі Герасим (помер 1178 р.). Ці відомості були зафіксовані у стародавніх вологодських літописах та дійшли до нас з книги "Чудес" Герасима, написаної в XVII ст. Хоча в інших писемних джерелах Вологда згадується з XIII ст., археологічні дані підтверджують, що вона існувала вже у середині XII ст. Метою переселення Герасима до Вологди була місіонерська діяльність се-

ред місцевого населення. Про це свідчать заснування Герасимом Троїцького монастиря та належність подвижника до найавторитетнішої на Русі місіонерської школи Києво-Печерської лаври, філією якої був Глушенський (Глинецький, Гнилецкий) монастир. Таким чином, преподобний Герасим Вологодський — одна з видатних постатей давньоруського часу, духовні корені якої тісно пов'язані з півднем Русі — майбутньою Україною.

¹ Суворов Н. Преподобный Герасим, Вологодский чудотворец, и Троицкий Кайсаровский, основанный им монастырь // Прибавления к Вологодским епархиальным ведомостям. — 1868. — № 5. — С. 116, 118-119. Посилання на різні списки див.: Барсуков Н. П. Источники русской агиографии. - СПб., 1882. - Стб. 126-127; Верюжский И. Исторические сказания о жизни Святых, подвизавшихся в Вологодской епархии, прославляемых всею церковью и местно чтимых. — Вологда. 1880. — С. 27; Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник. — М., 1988. — С. 332; Конюков Н. Святые Вологодского края // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. - М., 1895. — Кн. 4. — С. 13; Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. - М., 1995. - Кн. 2. - С. 301, 321, 500, 504, 627; Строев П. Рукописи славянские и российские, принадлежащие почетному гражданину и Археологической комиссии корреспонденту Ивану Никитичу Царскому. — М., 1848. — С. 64—65. Крім відмінностей в окремих словах та реченнях (пор.: Суворов Н. Указ. соч. — С. 115—117; Конюков Н. Указ. соч. — С. 13—14; Микитин А. В. Раскопки в Вологде в 1948 году // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. — Вып. 52. - М., 1953. — С. 99), бачимо, що в одних списках наведено 37 чудес (Суворов Н. Указ. соч. — С. 118; Конюков Н. Указ. соч. — С. 13), в інших — 25 (Ключевский В. О. Указ. соч. — С. 332; Строев П. Указ. соч. — С. 64). Щодо назви твору у різних списках пор.: Суворов Н. Указ. соч. — С. 116. Конюков Н. Указ. соч. - С. 13.

² Никитин А. В. Указ. соч. - С. 99; Баниге В. С., Перцев Н. В. Вологда. - М., 1970. — С. 5; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — М., 1956. - С. 423; Филарет (Гумилевский), архиепископ. Русские святые, чтимые всею церковью или местно: Опыт описания жизни их. - Чернигов, 1861. - Т. 1. - Месяц март. - С. 31.

³ Суворов Н. Указ. соч. - С. 118-119.

⁴ Там же. - С. 117.

⁵ Цит. за: Конюков Н. Указ. соч. - С. 13—14. Див. також: Филарет. Указ. соч. - С. 31. Пор.: Суворов Н. Указ. соч. — С. 115—116; Никитин А. В. Указ. соч. — С. 99.

⁶ Суворов Н. Указ. соч. - С. 116.

⁷ Там же. - С. 118-119.

⁸ Лукомский Г. К. Вологда в ее старине. — СПб., 1914. — С. 212.

⁹ Баниге В. С., Перцев Н. В. Указ. соч. - С. 5.

¹⁰ Веселовская В. И. Города Вологодской области (Краткая историко-географическая характеристика) // Вологодский край. - Вологда, 1959. - Вып. 1. - С. 75.

¹¹ Никитин А. В. Раскопки в Вологде в 1948 году. - С. 99-105; Никитин А. В. О начальном периоде истории города Вологды // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. - М., 1960. - Вып. 81. - С. 31-37.

¹² Никитин А. В. Раскопки в Вологде в 1948 году. - С. 99; Никитин А. В. О начальном периоде истории города Вологды. — С. 32; Баниге В. С., Перцев Н. В. Указ. соч. - С. 5; Лукомский Г. К. Указ. соч. - С. 16-18, 325.

¹³ Баниге В. С., Перцев Н. В. Указ. соч. - С. 5; Лукомский Г. К. Указ. соч. - С. 15-18; Веселовская В. И. Указ. соч. - С. 75.

¹⁴ Никитин А. В. Раскопки в Вологде в 1948 году. - С. 99; Никитин А. В. О начальном периоде истории города Вологды. — С. 31—32.

¹⁵ Верюжский И. Указ. соч. — С. 30.

¹⁶ Абрамович Д. Киево-Печерский Патерик. - К., 1991. - С. IX-XVI, 16-20, 39, 65; Творогов О. В. Нестор // Словарь книжников и книжности Древней Руси. — Л., 1987. - Вып. 1 (XI -первая половина XIV в.). - С. 275-276; Торопов В. Н. Святость и святые в русской духовной культуре. — М., 1995. — Т. 1. — С. 797; Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации (XI-XVI вв.). — М., 1986. - С. 43, 54—55.

¹⁷ Патерікоп, або żywoty Ss. oycow Pieczarskich. w Kijowie, w drukarnie S. Pawly Pieczarskie, roku 1635, przez w. o. Silvestra Kossowa. — S. 44.

¹⁸ Евгений (Болховитинов), митрополит киевский. Описание Киевопечерской Лавры. - К., 1826. - С. 62-63.

¹⁹ Погодин М. Венок на могилу высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Таврического. - М., 1867. - С. 101-103.

²⁰ Максимович М. А. О монастыре Гнилецком // Максимович М. А. Собрание сочинений. - К., 1877. - Т. 2. - С. 292.

²¹ Паломник Киевский, или Путеводитель по монастырям и церквам Киевским для богомольцев, посещающих Святыню Киева. — К., 1842. - С. 13.

²² Киевлянин. - К., 1840. - Кн. 1. - С. 66.

- ²³ Максимович М. А. Указ. соч. — С. 292—304.
- ²⁴ Євгсій (Болховітійов), митрополит. Вибрані праці з історії Києва. - К., 1995. — С. 318, 449; Максимович М. А. Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде. - СПб., 1871. - С. 51.
- ²⁵ Филарет. Указ. соч. — С. 31.
- ²⁶ Муравьев А. П. Житие святых Российской Церкви. Также иверских и славянских. Месяц март. — СПб., 1857. — С. 31.
- ²⁷ Н. П. Храмовой праздник в Гнилецком скиту// Киевское Слово. - 1903. - 11 септ.
- ²⁸ Игнати, архимандрит. Краткие жизнеописания русских святых. — СПб., 1875. — Кн. 1. - ВекХП. — С. 73; Зверинский В. В. Материал для историко-топографического исследования о монастырях Российской империи. - СПб., 1897. — Т. 3. - С. 57; Троицкий Иоанн, священник. "Скит Пречистый" у пещеры преподобного Феодосия Печерского в Церковщине. — К., 1908. — С. 6; Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева Ч~ XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг.: Сб. науч. трудов АН УССР. - К., 1985. - С. 117.
- ²⁹ Лашкарев П. А. Дача Киево-Браїского монастыря Церковщипа. - К., 1899.-С.5.
- ³⁰ Харламов В. А. Указ. соч. — С. 117.
- ³¹ ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 5447, арк. 4.
- ³² Бобровський Т. А. Печерні монастирі й печерне чернецтво в історії та культурі середньовічного Києва: Дис. ... канд. істор. наук. — К., 1995. - С. 72, 104—105, 107, 116, 122-126, 138; Шапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X- XIII вв. - М., 1989. - С. 131-133, 150, 158.
- ³³ Бобровський Т. А. Печерні монастирі. — С. 35—42, 239, Бобровський Т. А. Гнилецкий пещерный монастырь в Киеве (этапы формирования архитектурно-исторического ансамбля) // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень: Тези наук. конф. Національного заповідника "Софія Київська". — К., 1996. — С. 50-52.
- ³⁴ Верюжский И. Указ. соч. - С. 27-30
- ³⁵ Патерик Киево-Печерський. - К., 1998. - С. 88, 98, 249-250, 302-310.
- ³⁶ Голубинский Е. История канонизации святых в Русской Церкви. — М., 1998. — С. 432-434.